

Головащенко С.І.

Кандидат філософських наук, доцент
Національний університет “Кієво-Могилянська Академія”

БІБЛІЙНА АРХЕОЛОГІЯ ТА ПАЛЕОГРАФІЯ В КИЇВСЬКІЙ ДУХОВНІЙ АКАДЕМІЇ І СТАНОВЛЕННЯ ЦЕРКОВНО-АРХЕОЛОГІЧНОГО МУЗЕЮ

Створення у 1873 році Церковно-археологічного музею стало однією із знакових подій, що відкривали у ХІХ ст. нову добу в історії інтеграції Київської духовної академії до світового та європейського духовно-культурного та науково-інтелектуального контексту. Ця подія знаменувала входження православного духовно-академічного середовища до формованого протягом усієї другої половини означеного століття поля культурно-конфесійної та методологічної взаємодії, внаслідок якої був надзвичайно розширений кут зору в осягненні світової та, особливо, християнської духовної, та культурної спадщини. Великою мірою це стосується розвитку вітчизняної традиції у таких науково-богословських дисциплінах, як біблійна палеографія, біблійна текстологія та біблійна археологія. 115

Біблійна текстологія або текстуальна критика розвивалася у складній взаємодії внутрішніх потреб та зовнішніх впливів. Інтенсивне опрацювання слов'янських, грецьких та єврейських текстів ще у ХVІІІ ст. було стимульоване необхідністю виправлення церковнослов'янської Біблії (Петровсько-Єлизаветинська Біблія), а у ХІХ ст. — створенням низки біблійних перекладів (переклади Російського Біблійного товариства російською та іншими мовами, російський Синодальний переклад, національні переклади, в т. ч. українські).

Так, Синодальний переклад Біблії став свого часу важливим наслідком сприйняття православною церквою здобутків європейської біблеїстики у галузі дослідження біблійного тексту та методологічних підходів до перекладацької праці, що синтезували святоотецьку спадщину та

здобутки часів європейської Реформації та новочасної доби. Найважливішим тут стало визнання цінності для біблійного перекладу масоретської текстологічної традиції поряд з Септуагінтою, а також актуалізація питання про систематичне вивчення у православних духовних навчальних закладах давньоєврейської мови поряд з грецькою для повнішого та глибшого екзегетичного осягнення Святого Письма. Зокрема, такий відомий церковний діяч, як митрополит Московський Філарет (Дроздов), один з активних учасників перекладацької діяльності Російського Біблійного товариства та найважливіший промотор створення Синодального перекладу, обґрунтував можливість та необхідність використання масоретського тексту поряд з Септуагінтою для перекладання Біблії та православної екзегези¹. А Святійший Синод актуалізував питання про вивчення давньоєврейської мови у православних духовних навчальних закладах, організувавши відповідне обговорення, яке знайшло своє відображення, зокрема, у протоколах Ради Київської духовної академії².

Це стало важливою віхою становлення в КДА гебраїстики як навчальної та дослідницької дисципліни, а також створювало підґрунтя для розширення поля текстологічного опрацювання біблійних текстів. До такого опрацювання могли долучатися тексти, створені в лоні масоретської традиції. Тому відповідні фонди Церковно-археологічного музею, наприклад, з “вітрини з єврейськими старожитностями греко-римського періоду та знярядям сучасного єврейського культу”: середньовічний сувій П’ятикнижжя Мойсеєва єврейською мовою “на 19 списних аркушах” за № 1870, що містив книгу Буття та частину книги Вихід; пергаментний сувій Тори з синагогального вжитку “15 сажнів довжиною, шириною понад аршин” за № 1869; також синагогальний пергаментний сувій книги “мігілот Естер” єврейською мовою за № 1871—1872; віленські видання тієї самої книги Естер за №№ 1873—1877³; або з “вітрин

116

¹ Див., напр.: Філарет (Дроздов), митр. Московский. О догматическом достоинстве и охранительном употреблении греческого Семидесяти толковников и славянского переводов Свящ. Писания. — М., 1858.

² Див. про це обговорення в КДА у протоколах академічної Ради: питання за № III Протоколу від 30 листопада 1888 р.// Извлечения из протоколов Совета Киевской духовной академии за 1888/89 учебный год. — Киев. Типография Г. Т. Корчак-Новицкого, 1890. — С.75—77; питання за № VII Протоколу від 27 січня 1889 р.// Там само. — С. 149—150; питання за № I Протоколу від 17 серпня 1889 р.// Извлечения... за 1889/90 учебный год. — Киев. Типография Г. Т. Корчак-Новицкого, 1891. — С. 3—6.

³ Див.: Указатель Церковно-археологического музея при Киевской духовной академии. Сост. Н. И. Петров. Второе издание Киев, Типография Императорского Университета св. Владимира. 1897 — С. 22.

XVIII—XX — Палеографія — рукописи та уривки”: уривок з єврейського П’ятикнижжя на пергаменті за № 137; два примірники єврейського Декалогу на пергаменті за №№ 138, 139; пергаментні ж книга Естер за № 140; уривок з самарянського П’ятикнижжя за №141⁴ вже не залишалися просто музейними артефактами, але набували предметної фактуальності реальних текстологічних та екзегетичних джерел. Таким чином, через діяльність Церковно-археологічного музею Київська духовна академія вводилася до кола охоронців світової текстологічної спадщини.

На той же час зовнішніми стимулами для відповідних пошуків в межах духовно-академічної біблієзнавчої традиції стали палеографічні та текстологічні здобутки західних дослідників другої половини XIX ст. Знаковою фігурою тут, безперечно, став німецький вчений К. Тішендорф, добре відомий тоді в Росії. У 1841 році він за допомогою хімічних методів розібрав текст палімпсесту Codex Ephraemi. Протягом 1844—1845 та 1853 рр. він відкрив, дослідив, а у 1862 р. в Лейпцігу опублікував один з найдавніших повних грецьких текстів Біблії — т.зв. Codex Bibliorum Sinaiticus Petropolitanus — знаменитий Синайський кодекс. У 1866 р. Тішендорф вивчав у Ватикані ще один стародавній рукопис — Codex Vaticanus. Матеріали цього дослідження, як і матеріали попередніх своїх знахідок Тішендорф використав під час підготовки критичних видань тексту Нового Завіту. Наукові здобутки Тішендорфа, а також знахідка стародавніх біблійних рукописів у генізі синагоги Старого Каїра у 1890 р.; віднайдення копії V ст. давньосирійського перекладу нового Завіту II ст. на Синайському півострові у 1892 р. та біблійних папірусів в єгипетських оазисах Оксирих та Фаюм у 1897 р.⁵ справили потужний вплив на розвиток текстуальної критики, співставлення джерел, аналізу літературної форми; на практику підготовки критичних видань Біблії.

Зростало також зацікавлення у біблійній археології. Його політичним аспектом став захист інтересів Росії на Близькому Сході та Російської церкви — у Палестині, який виявився, зокрема у своєрідній формі культурно-релігійної експансії — відкритті церковних місій, демонстрації турботи та опіки, проголошенням “патронату” “православного царства” над східними святинями. Тут важливим, водночас і символіч-

⁴ Див.: Указатель Церковно-археологического музея при Киевской духовной академии. Сост. Н.И.Петров. Второе издание Киев, Типография Императорского Университета св. Владимира. 1897 — С. 204.

⁵ Див.: Головащенко С. І. Біблієзнавство. — К., Либідь, 2001. — С. 142—144.

ним, і політичним актом було заснування Російської духовної місії в Єрусалимі, перші керівники якої, архимандрити Порфирій (Успенський) та Антонін (Капустін), були найтіснішим чином пов'язані з київською духовно-академічною традицією.

Науково-богословським аспектом цього зацікавлення були знахідки небагатьох російських та значно численніших західних експедицій у Палестині, Сирії, Єгипті, Месопотамії. Серед важливих в науковому відношенні подій другої половини XIX ст., що створювали новий науково-фактологічний та методологічний контекст, варто згадати: знахідки французьких та британських археологів 40—50 рр. на території стародавньої Ассирії (Ніневія), зокрема епосу про Гільгамеша, що містив паралелі з оповідями біблійної книги Буття; літописів Салманассара III, Саргона II та Сенахеріба, де були віднайдені паралелі з книг Царств та Ісайї; початок розкопок у Палестині поблизу Єрусалима Ф. Де Сольсі у 1863 р.; розкопки в Єрусалимі Ч. Уоррена у 1866 р.; віднайдення Ф. Кляйном стели мовітського царя Меси з найдавнішим єврейським написом у 1868 р. та дослідження цієї стели у Луврі А. Леморе; розкопки у Єрусалимі, Гезері та Ашкелоні Ш. Клермон-Танно у 1871 р.; знайдення напису на стіні Силоамського тунелю поблизу Єрусалима доби царя Єзекії та пророка Ісайї у 1880 р.; розкопки 1883 р. на території російської місії в Єрусалимі; розкопки цього самого року англійця У. Фліндерса Петрі в Тель-ель-Хезі поблизу Ашкелона; його ж знахідка 1896 р. стели Мернептаха (XIII ст. до н. е.), де у написі вперше згадано Ізраїль; знаменитий знімок Туринської плащаниці, зроблений італійцем Ф. С. Піа у 1898 р.⁶ Слід зазначити, що найвизначніші події у світовій біблійній археології знаходили відгук серед представників тодішньої російської духовно-академічної науки, переважно у вигляді наукових оглядів та науково-критичних публікацій⁷. Великою мірою це стосувалося також і вчених Київської духовної академії⁸.

З палеографічними, текстологічними та археологічними здобутками київської духовно-академічної школи тісно пов'язане ім'я К. О. Успенського (архимандрита, згодом єпископа Порфирія, 1804—1885). Випускник петербургської ДА, він викладав в Одесі, у 60-х рр. був вікарієм Київської єпархії. У 40—50-х рр. брав участь у тривалих церковно-наукових експедиціях на Близькому Сході; був одним з засновників та пер-

⁶ Див., напр.: *Бойл Р.Т.* Курганы, гробницы, сокровища: Иллюстрированное введение в библейскую археологию. Корнталь, 1989; Головащенко С.І. Біблієзнавство. — К., Либідь, 2001. — Додатки. Табл. 12. — С. 470—474; Дойель Л. Завещанное временем. — М., 1980; Ллойд С. Археология Месопотамии. — М., 1894; Церен Э. Библейские холмы. — М., 1966.

шим керівником Російської духовної місії в Єрусалимі. Ім'я архимандрита Порфирія увійшло до історії біблійної палеографії: у 1845 р. саме він вперше знайшов стародавній біблійний манускрипт — Синайський кодекс, трохи пізніше опрацьований та опублікований К.Тішендорфом. Відомою була полеміка Порфирія з Тішендорфом щодо датування цього кодексу⁹.

Залишив Порфирій і описи стародавніх пам'яток Палестини та інших близькосхідних, т. зв. “біблійних” країн. Крім біблійної археології та палеографії, Успенський виступав як перекладач та текстолог. Публікувалися його церковно-слов'янські переклади із знайдених на православному Сході (зокрема, в Афоні) стародавніх грецьких рукописів. Дослідник використовував ці переклади для підготовки нового науково-критичного видання церковно-слов'янської Біблії¹⁰.

⁷ Див., напр.: В. А. П. [Владимирский А.П., прот.] Клинообразные надписи в отношении к библейской ветхозаветной истории // Православный собеседник, 1873, № 9; Делич Ф. Библия и Вавилон. — СПб., 1912; Иероним (Лаговский) Библейская археология. — Т. I. Вып. 1—2. — СПб., 1883—1884; Кубланов М. М. Новый Завет: Поиски и находки. — М., 1968; Матвеевский П., прот. Об открытиях в Ниневии в отношении к Священному Писанию. СПб., 1881; Пахарнаев А.И. Исследование о подлинности изображения лика и тела Христа Спасителя на Туринской Плащанице. — СПб., 1903; Полянский Е.Я. Краткий исторический обзор исследований Палестины и библейских древностей // Православный собеседник, 1915, №№ 4—6, 10; П.Ф.Н. Ассиро-вавилонские памятники и Ветхий Завет // Вера и разум, 1905, №№ 8,9,12,18,19,23,24; Смирнов А. Исторические книги Библии и ассирийские клинообразные надписи // Чтения Общества любителей духовного просвещения, 1873, № 10; Соловейчик И.И. Исследования о надписи Меши // Журнал Мин-ва народ. просв-я, 1900, №№ 10,11; Троицкий И. Г. Силоамская надпись // Христианское чтение, 1887, № 7—8; Його ж. Вновь открытая Гезерская надпись // Христианское чтение, 1899, № 3.

⁸ Див., напр.: Глаголев А. А. Новости немецкой литературы по библейской археологии. // Труды КДА, К., 1901, №№ 11,12; Його ж. Иерусалим библейско-иудейский и частично современный в историко-археологическом отношении. б.м. и г.; Дроздов Н.М. К вопросу о соглашении библейских свидетельств с данными ассириологии // Труды КДА. — К., 1896, № 8; Олесницкий А.А. Святая Земля. — Т. I: Иерусалим и его древние памятники. — Т.2: Другие замечательные по древним памятникам места Иудеи. — К., 1875-1878; Його ж. Судьбы древних памятников Святой Земли. — К., 1875; Його ж. Вопрос о новейших открытиях моавитских древностей // Труды КДА, 1977, № 10; Його ж. О том, как доктор Сепп открыл древний храм Ваала между Иерусалимом и Вифлеемом // Труды КДА, 1878, № 3; Його ж. Гробница Аарона на горе Ор // Труды КДА, 1879, № 3; Його ж. По вопросу о раскопках 1883 г. в русском месте в Иерусалиме. — СПб., 1887; Його ж. Ветхозаветный храм в Иерусалиме. — СПб., 1889; Його ж. Мегалитические памятники Святой Земли. — СПб., 1895; Рыбинский В.П. По поводу новейших археологических раскопок в Палестине // Труды КДА, 1908. — Т. III. № 11.

⁹ Порфирий (Успенский К. А.), еп. Письмо к Константину Тишендорфу (против древности Синайского кодекса) // Труды КДА, 1865, № 11.

¹⁰ Див.: Порфирий (Успенский), еп. Первое путешествие в Синайский монастырь в 1845 г. — СПб, 1856 його ж. Книга бытия моего. — ТТ. 1—8. — СПб., 1894—1902.

Найвидатнішим представником російського православ'я в Єрусалимі та на православному Сході у 50—80 рр. XIX ст. став випускник КДА А. І. Капустін (архимандрит Антонін, 1817—1894)¹¹. Прийнявши чернецтво, з 1850 р. працював настоятелем посольського храму в Афінах, де й розпочалися його студії у галузі біблійної палеографії та археології. Здобутком дослідника стало збирання за дорученням Святишого Синоду наукової аргументації, щодо автентичності Синайського кодексу. Здійснивши експедиції на Синай, Капустін дослідив низку питань біблійної географії та топографії, зокрема стосовно подій, зображених у книзі Вихід. Здобутки його розвідок втілилися, зокрема, у коментованих перекладах книг німецького єгиптолога Ф. Й. Лаута “Фараон, Мойсей та Вихід” та фрагментів з праць Йосипа Флавія¹².

Палеографічні дослідження у бібліотеці Синайського монастиря св. Катерини, що продовжили традицію палеографічних досліджень, започатковану на Синаї архимандритом Порфириєм (Успенським) та німецьким палеографом та текстологом К. Тішендорфом, дозволили архимандриту Антоніну ввести до кола інтересів вітчизняної біблієстики такі відомі стародавні біблійні манускрипти, як Феодосієве Євангеліє та Касієва Псалтир. Як біблійний археолог Капустін уславився розкопками 1883 р. в Єрусалимі, коли були віднайдені фрагменти стародавніх міських стін¹³.

120 Архимандрит Антонін — біблієст та збирач рідкісної книги — був одним з найактивніших жертводавців до Церковно-археологічного музею при КДА. Завдяки його зусиллям у Києві з'явилися кілька стародавніх рукописних фрагментів грецькою мовою, які ввели Київ до когорти міст — охоронців біблійної рукописної спадщини¹⁴. Зокрема, у фондах

¹¹ Див.: Антонин (Капустин), архим. Из записок синайского богомольца. — К. 1873; Исаяя (Белов), иером. Исследования архим. Антонина (Капустина) на Синае // Богословские труды. — М., 1985, Сб. 26; Никодим (Ротов). История Русской духовной миссии в Иерусалиме // Богослов. труды. — М., 1979, Сб. 20; Дмитриевский А. Начальник Русской духовной миссии в Иерусалиме архимандрит Антонин (Капустин). — СПб., 1904; Киприан (Керн), архим. О. Антонин Капустин, архимандрит и начальник Русской духовной миссии в Иерусалиме (1817—1894). — Белград. 1934.

¹² Див.: Труды КДА, 1875, № 11—12.

¹³ Описано самим архимандритом Антоніном у: Православный Палестинский сборник. Вып. 7. — СПб., 1883, а також висвітлено одним з провідних професорів КДА, про якого йтиметься трохи далі: Олесницький А.А. По вопросу о раскопках 1883 г. в русском месте в Иерусалиме. — СПб., 1887.

¹⁴ Див. Фонкич Б. Л. Антонин Капустин как собиратель греческих рукописей // Древнерусское искусство. Рукописная книга. Сб. 3. — М., 1983. — С. 368—379.

Історико-культурного заповідника Києво-Печерської лаври досі зберігаються й експонуються пергаментні рукописи (№№ 2274, 2277-79/КВ-1326, 1328, 1330), які є рукописами з Церковно-археологічного музею і поступили від архімандрита Антоніна¹⁵. Архімандрит Антонін придбав у Палестині й передав у дарунок КДА найдавніші у Києві тексти Нового Завіту — папірусні списки III—IV ст. та пергаментні V—VI ст.¹⁶. Фрагмент аркушу папірусу, відомий з часів його передачі архімандритом Антоніном і включений до публічних каталогів новозавітних текстів, протягом тривалого часу вважався втраченим і був повернений на своє місце до колекцій КДА порівняно недавно¹⁷.

Вже згаданий вище середньовічний сувій П'ятикнижжя давньоєврейською мовою, що ще у кінці XIX ст. зберігався за № 1870 у “вітрині з єврейськими старожитностями греко-римського періоду та зняряддям сучасного єврейського культу” Церковно-археологічного музею, надійшов туди від того самого архімандрита Антоніна, будучи куплений у Палестині у єврея Шапіро (той же придбав книгу аж у південній Аравії). Очевидно, саме про цей сувій йдеться в офіційному звіті КДА за 1886/87 навчальний рік¹⁸.

Випускник КДА, викладач там єврейської мови та біблійної археології, Я. О. Олесницький (1842—1907), працюючи у 1870—1880-х рр. над вивченням стародавніх пам'яток Палестини, став одним з кращих у Російській імперії фахівців з наукової біблійної археології. Залишив фундаментальні узагальнюючі праці з цієї дисципліни. Зокрема, залишив докладний опис доісторичних та стародавніх історичних пам'яток

121

¹⁵ Див.: Чернухин Е. К. Греческие рукописи в Киевских хранилищах. // *Ukrainica: архівні студії*. — Випуск I. — Київ, Інститут української археографії і джерелознавства ім. М. С. Грушевського, 1997. 282 с. — С. 185.

¹⁶ Інститут рукописів НБУ м. В. В. Вернадського. Ф.301. № 17 п, 26 п, № 553.

¹⁷ Див.: Чернухин Е.К. Греческие рукописи в Киевских хранилищах. // *Ukrainica: архівні студії*. — Випуск I. — Київ, Інститут української археографії і джерелознавства ім. М. С. Грушевського, 1997. 282 с. — С. 188. До речі, в одній з таблиць Брюссельської Біблії (Библія. Книги Священного Писання Ветхого и Нового Завета в русском переводе с приложениями. Учебное издание. “Жизнь с Богом”, Брюссель, 1973, репр.1988. — С. 2270), папірусний фрагмент біблійного тексту 4 ст. (P7 Petrov 553, Лк. 4:1—2) зазначений як втрачений. Можливо, ці події якось пов'язані — С. Г.

¹⁸ Див.: Указатель Церковно-археологического музея при Киевской духовной академии. Сост. Н. И. Петров. Второе изд. Киев, Типография Имп. Ун-та св. Владимира, 1897. — 297 с. — С. 22; пор. з: Отчет о состоянии КДА за 1886/87 учебный год. — К., 1887. — С. 49.

Палестини, запропонував оригінальну реконструкцію Єрусалимського храму¹⁹.

Протоієрей О. О. Глаголев (1872—1938), випускник КДА, з 1906 р. екстраординарний професор кафедри Священного Писання Старого Завіту, хоча і репрезентував консервативні позиції т.зв. “старої” ісагогіки, проте був обізнаний із сучасною йому західною біблійною критикою. Окремими галузями науково-богословських зацікавлень О. О. Глаголева були біблійна археологія та соціальні проблеми, висвітлені, зокрема, у старозавітній історії²⁰. Видатним внеском до вітчизняної біблієзнавчої науки була участь О. Глаголева в укладенні “Тлумачної Біблії” під редакцією А. Лопухіна (коментарі до низки книг Старого та Нового Завіту), а також “Православної Богословской Энциклопедии” під редакцією М. Глубоковського²¹.

Випускник КДА, доцент, а потім професор кафедри Священного Писання, В. П. Рибінський (1867—1944) так само, як і О. Глаголев, був співавтором “Толковой Библии” та “Православної Богословской Энциклопедии”. У колі його наукових інтересів була історія давньоєврейського народу, досліджувана в контексті історії Стародавнього Сходу. Дослідник з позицій православної ісагогіки полемізував з представниками релігійно-історичної школи у західній біблієстиці, зокрема з т.зв.

¹⁹ (Див.: Олесницький А.А. Святая Земля, т. 1: Иерусалим и его древние памятники. — Т.2: Другие замечательные по древним памятникам места Иудеи. — К., 1875—1878; Його ж. Судьбы древних памятников Святой Земли. — К., 1875; Його ж. Путешествие одного египтянина в Палестину, Сирию и Финикию в XIV в. пред Р.Х. // Труды КДА, 1876, № 3; Його ж. Вопрос о новейших открытиях моавитских древностей // Труды КДА, 1977, № 10; Його ж. О том, как доктор Сепп открыл древний храм Ваала между Иерусалимом и Вифлеемом // Труды КДА, 1878, № 3; Його ж. Гробница Аарона на горе Ор // Труды КДА, 1879, № 3; Його ж. По вопросу о раскопках 1883 г. в русском месте в Иерусалиме. — СПб., 1887; Його ж. Ветхозаветный храм в Иерусалиме. — СПб., 1889; Його ж. Мегалитич. памятники Святой Земли. — СПб., 1895.

²⁰ Глаголев А. А. Новости немецкой литературы по библейской археологии // Труды КДА, 1901, № 11, 12; Його ж. Левиты и Левинно колено. — К., 1912; його ж. Книга Левит. — К., 1914; Иерусалим библейско-иудейский и частично современный в историко-археологическом отношении. б.м. и г.; Його ж. Купина Неопалимая: Очерк библейско-эзегетический и церковно-археологический. — К., 1914; Його ж. Древнееврейская благотворительность. — К., 1903; Його ж. переклад книги нім. біблієста Ф. Буля Geographie des alten Palastine. Freiburg-Leipzig, 1896 під назвою: Социальные отношения израильтан. — СПб., 1912; Його ж. Закон ужичества, или левиратный брак у древних евреев. — К., 1914.

²¹ Див., напр.: ст. Глаголева: Календарь библейско-еврейский и иудейский // Православная Богословская Энциклопедия (под ред. Н. Глубоковского). — Т. 8. — С. 1—7.

панвавілонізмом²². Низка нарисів В. П. Рибінського була присвячена біблійній історії та археології²³.

Ініційовані археологічними, палеографічними та текстологічними здобутками XIX ст. розвиток текстуальної критики, співставлення джерел, аналізу літературної форми, практика підготовки критичних видань Біблії, а особливо — їх використання західною ліберальною та раціоналістичною критикою — спонукали вітчизняних дослідників до осмислення можливих історико-критичних або ж апологетичних інтерпретацій і до визначення місця нових знань у системі православної біблеїстики та біблійного богослов'я. Взагалі, слід зазначити, що зацікавлення текстологічними дослідженнями, церковною та біблійною археологією мало пряме відношення до еволюції герменевтичної методології у світовому та вітчизняному православ'ї, зокрема проявляючи у цій методології тенденції до відтворення історичного, культурного та мовно-літературного підґрунтя біблійних повідомлень та свідчень духовного й догматичного досвіду, збережених церковним Переданням.

²² Див.: Рыбинский В.П. Вавилон и Библия (по поводу речи Делича "Babel und Bibel") // Труды КДА, 1903, № 5; Його ж. К вопросу об отношении Библии к Вавилону. — К., 1904.

²³ Див.: Рыбинский В.П. По поводу новейших археологических раскопок в Палестине // Труды КДА, 1908. — Т. III, № 11; Його ж. О паломничестве в Иерусалим в библейское время // Труды КДА, 1909, № 11.